

EL PROBLEMA HISTORIOGRÀFIC DELS ORÍGENS DE GIRONA. EL PAPER DE J. DE C. SERRA-RÀFOLS

J. M. NOLLA

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona

RESUM

Els treballs de Serra-Ràfols sobre les muralles antigues de *Gerunda* van ser determinants per solucionar el problema dels orígens i la història més antiga de la ciutat malgrat errors d'interpretació que aleshores eren insolubles. En aquest estudi s'analitzen les seves aportacions a la llum de les dades més recents.

PARAULES CLAU

Romanització, *Gerunda*, baixa república, muralles.

The historiographical problem of the origins of Girona. The role of J. de C. Serra-Ràfols

ABSTRACT

The works by Serra-Ràfols concerning the ancient walls of *Gerunda* played a crucial role in order to solve the matter of the origins and the oldest history of the city despite some interpretative mistakes then unsolvable. This survey analyses his contributions in the light of the newest data.

KEYWORDS

Romanization, *Gerunda*, late Republic, walls.

LES PRIMERES PASSES

Va ser un dels pares de l'arqueologia catalana, Martorell i Peña, qui va introduir, en una publicació pòstuma (Martorell, 1879, p. 116-121), un nou element, definitiu, en la discussió historiogràfica sobre els orígens obscurs de la ciutat de

JOSEP MARIA NOLLA

Girona. En efecte, l'erudit barceloní havia visitat i analitzat amb cura un tram monumental del recinte emmurallat de la Força Vella que es conservava dins del pati de l'edifici de les Àligues, aleshores caserna militar, on era visible al llarg d'una vintena de metres un mur de gran parament poligonal i irregular obrat amb grans blocs de calcària nummulítica, la pedra del subsòl, que de seguida va posar en relació amb el sòcol inferior de la muralla de Tarragona, una obra ben coneguda que feia pensar en un origen molt antic del recinte, que era possible proposar també per al mur gironí. En el text publicat l'eminent arqueòleg no només descrivia i comparava sinó que intentava contextualitzar, fent servir, com havien fet els erudits que l'havien precedit en aquesta preocupació, el topònim (*Gerunda*) per intentar aprofundir en els orígens suposadament remots de la ciutat. Tampoc es quedava en una descripció més o menys reeixida dels indicis monumentals, sinó que il·lustrava el seu breu treball amb un alçat a escala de les restes que havia de facilitar els estudis posteriors. Cal recordar que si l'erudit barceloní va poder visitar el conjunt i estudiar-lo va ser mitjançant l'interès i els bons oficis de Celestí Pujol i Santo i de Joaquim Botet i Sisó, ànimes de la Comissió Provincial d'Antiguitats i excel·lents arqueòlegs.

Aquell petit article permetia als interessats reconstruir la història més remota de la ciutat de *Gerunda* trencar el cercle viciós que fins llavors n'havia condicionat l'estudi, que es fonamentava en uns poc textos tardans (aplegats a Nolla, 1988, p. 74-76) d'època romana i, ai las, en el significat d'un nom clarament preromà que sense cura ni remordiment s'intentava interpretar amb imaginació desbordant i escassa versemblança (Nolla, 2007, p. 25-27). Des d'aquell moment, calia incorporar a la disputa els vestigis arqueològics, una font efectiva que podia créixer enormement i que serví per deixar endarrere el mite com a font històrica i posar les bases d'una nova manera de treballar.

Les muralles de Girona, de seguida anomenades «ciclòpies», permetien als estudiosos i els erudits proposar datacions i cronologies d'acord amb els seus coneixements, que en general tendien a ser altes, reculades en el temps. Caldria esperar a la primera gran síntesi sobre la prehistòria catalana, obra de P. Bosch Gimpera (1919, p. 257), per trobar les restes gironines ben enquadrades dins d'un marc cronocultural ben lligat, plenament d'acord amb el que aleshores se sabia i que l'il·lustre arqueòleg havia dibuixat brillantment. Les muralles gironines serien indicis fermes d'un *oppidum* ibèric de notable importància i es datarien en el segle v o iv aC, tal com les muralles antigues de Tarragona i les de la Neàpolis emporitana descobertes aquells anys. Era el segon pas, en aquest camí, cap a la veritat. No cal dir que la lògica de les seves afirmacions i l'autoritat de qui les feia van arrelar

amb tanta força que van acabar esdevenint un lloc comú que, certament, no ha estat fàcil de superar (així, per exemple, Puig i Cadafalch, 1934, p. 15-16 i 60-61).

La proposta de Bosch no deixava de ser una hipòtesi raonable de treball que s'havia de confirmar per resoldre convenientment aquella qüestió. Calia més informació, més dades i, sobretot, intentar datar arqueològicament aquelles muralles arcaïtzants per confirmar la proposta, per matisar-la o per rebutjar-la.

A l'article pòstum de Martorell i Peña es van afegir ben aviat alguns escrits de J. Botet i Sisó que aportaven dades esparses d'interès (Botet i Sisó, 1913, p. 173-175, 196 i 212-222). També haurien estat de gran utilitat els resultats de l'enquesta que executà M. Cazorro per suggeriment de l'Institut d'Estudis Catalans, amb informació nova, que havia de culminar amb la realització d'una primera planta de la Força Vella que mai fou publicada i que, per tant, no podem valorar (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 69). Més pes específic hem de donar l'article d'A. Fick, resultat del treball de camp realitzat per aquell erudit alemany al barri antic de Girona, que aportava dades noves prou ben treballades i era el primer intent reeixit de fixar les velles muralles de la ciutat damunt la planta de la ciutat, amb moltíssims errors que, tanmateix, no desmereixen el valor de la tasca (Fick, 1930, p. 266-277).

L'APORTACIÓ DE SERRA-RÀFOLS

Els treballs que en dues tongades inicials realitzà Serra-Ràfols a la Força Vella de Girona formen part d'un projecte més general, de gran volada, que no fou conclòs per diferents raons, entre les quals convindríem a assenyalar, en darrera instància, la Guerra Civil (1936-1939). Aquest ambiciós treball s'amagava sota el nom de *Formae Conventus Tarraconensis*, del qual l'Institut d'Estudis Catalans en publicà un primer fascicle (Serra-Ràfols, 1928) que permet fer-se una bona idea de les seves característiques i dels seus objectius, que pretenien presentar d'una manera ordenada i crítica el coneixement assolit fins aleshores sobre l'arqueologia romana d'un territori determinat del *Conventus Tarraconensis*, amb una bibliografia exhaustiva i unes conclusions *ad hoc*. Hauria estat indubtablement un magnífic trampolí per a recerques posteriors si l'obra s'hagués enllestit. Només cal consultar el fons Serra-Ràfols que conserva l'Institut d'Estudis Catalans, especialment els lligalls i les carpetes relatius a Girona capital i a la seva demarcació, per veure-ho clar: hi ha nombroses notes bibliogràfiques aplegades, llocs visitats i analitzats amb cura i dades de tota mena, moltes d'elles inèdites, aportades sovint per amics i col·laboradors locals que haurien

trobat el seu lloc en el que havia d'haver estat el segon fascicle d'aquell interessant projecte. Una part del material reunit, com passà amb el cas de Girona, acabà essent un article autònom (per exemple, Serra-Ràfols, 1941, p. 304-314).

D'alguna manera, però, hi va haver una voluntat clara d'aprofitar l'avinentsa per investigar en profunditat la Força Vella de Girona, que plantejava massa preguntes sense resposta i que, certament, exigia un treball tan exhaustiu com fos possible de documentació i d'anàlisi. És allí on es concentraren els esforços principals durant dues etapes (tardor de 1930 i estiu de 1931) d'una certa intensitat que van permetre documentar allò que ja es coneixia, però també, i sobretot, localitzar nous llenços de muralla, nous sectors desconeguts que van fer possible anar definint amb més precisió el recinte emmurallat d'aquella vella ciutat (fig. 1). En els articles publicats no és possible fer-se una idea precisa de la feina realitzada. Tanmateix, la informació gràfica que es conserva en el fons a cura de l'Institut, del qual ja n'hem parlat (*supra*), permet observar els treballs ingents que calgué realitzar al castell de Gironella, on l'amuntegament de runa era de tal magnitud que exigí la feina de molts homes durant moltes jornades.

L'arqueologia catalana, des de la Secció Historico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, va convertir aquest problema en un ambiciós projecte de recerca que fou encarregat a un jove arqueòleg molt ben preparat, deixeble de Bosch. Calia treballar amb ambició sobre el terreny, analitzar i documentar els vestigis coneguts, cercar-ne de nous, traçar plànols, alçats i plantes, fotografiar i dibuixar i, on es pogués, efectuar excavacions arqueològiques puntuals per observar fonament i, si era factible, recuperar associacions estratigràfiques que fessin possible atorgar cronologies segures a les velles muralles. Per acabar-ho d'adobar, Serra-Ràfols tenia lligams familiars amb Girona i sòlides amistats amb ciutadans de pes que l'ajudaren a treballar còmodament, i que li obriren moltes portes i el van ajudar a resoldre tota mena d'entrebancs (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 69, nota 1; Nolla, 1978, p. 257-263).

El segon fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis* no veié mai la llum, però assenyadament hom decidí publicar els resultats assolits a Girona entre 1930 i 1931 (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 69-85). En aquest treball, l'il·lustre arqueòleg, de manera sintètica, procedia a explicar-ne la gènesi, a presentar una excel·lent descripció topogràfica de la Força Vella, el solar de l'antiga *Gerunda*, i a resumir els resultats a partir de les noves i velles dades (fig. 1). Després, procedia a descriure amb un cert detall i amb imatges seleccionades les actuacions realitzades seguint un recorregut lògic que començava al castell de Gironella, passava per l'angle de llevant del recinte emmurallat antic i acabava al col·legi del Cor de Maria, al costat de Sobreportes. Allí

EL PROBLEMA HISTORIOGRÀFIC DELS ORÍGENS DE GIRONA

s'acabaven els treballs realitzats i quedaven ben clares les tasques pendents. L'article ofería un altre resultat: una detallada planta de la Força Vella, amb indicació gràfica del trams coneguts i el seu nivell de conservació (fig. 1). La idea tan assumida, i en bona part tan falsa, d'una ciutat de planta triangular naixia en aquest treball.

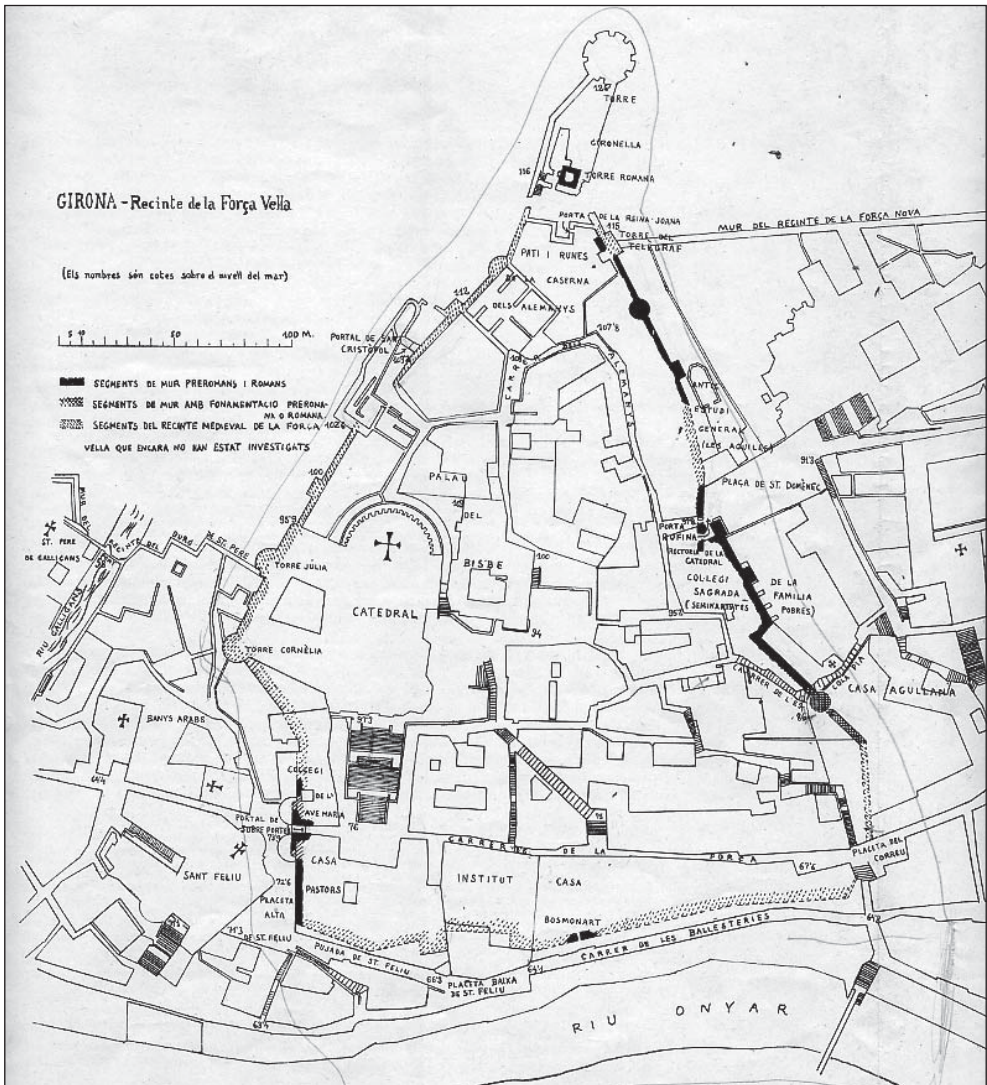

FIGURA 1. Planta de la Força Vella de Girona publicada per Serra-Ràfols (1927-1931) on resumia les seves recerques.

Pel que fa a la interpretació de les dades, cal dir que gairebé no n'hi ha, acceptant i cercant nous arguments a favor d'allò assumit (*oppidum* ibèric important i ciutat romana posterior sobreposada) sempre més enllà del material obtingut en el treball de camp que, certament, no podia ser usat amb seguretat. Les excavacions que practicà, molt puntuals i d'abast reduït, no van mostrar una estratigrafia complexa ni material associat que fes possible anar un xic més enllà. Malgrat que deixava entrellucar, aquí i allí, que només havia publicat una part del material aconseguit, el cert és que, deixant de banda un conjunt extraordinari de fotografies que van restar inèdites, cap de les quals, però, capaces de bastir noves interpretacions, i unes poques seccions estratigràfiques d'escassíssim valor, no hi havia res més.

Una lectura atenta i sovintejada del seu article, sobretot després d'haver consultat l'assaig general que va escriure sobre les fortificacions antigues a Catalunya (Serra-Ràfols, 1967, p. 25 i 45-50), ens fa pensar que aquella prudència extrema a l'hora de proposar datacions i adscripcions cronoculturals no era sinó una sospita difícil de provar d'una datació més avançada del recinte per situar-lo en època baixrepublicana, ja dins l'òrbita de Roma. El respecte cap al mestre potser hi tingué a veure.

De cara enfora, a aquells que es miren el problema des de la distància els pot semblar exagerat el paper primordial que donem a un article de només setze pàgines i una planta annexa en el qual les conclusions de tipus historicocronològiques hi són molt poc contundents. I tanmateix cal insistir en l'absoluta importància d'aquelles intervencions, molt ben pensades i executades, que van exigir treballs sobretot de neteja i desenrunament, d'enderroc d'envans i de repicat de parets, amb nombrosos sondeigs puntuals que exigien temps i cura però que podien explicar-se amb poc espai. Serra-Ràfols posava a l'abast de tothom un material excel·lent sobre les muralles antigues de la Força Vella sobre el qual era molt més fàcil i còmode bastir futurs treballs (fig. 2 i 3).

L'interès personal per aquest tema, que va més enllà de l'encàrrec, el constatem amb dues noves intervencions que realitzà els anys 1941 i 1942, en la immediata postguerra, i que ja no tingueren continuïtat. En la primera estudià amb més detall la suposada portella de can Boschmonart, sobre la qual havia hagut de passar de puntetes anteriorment (Serra-Ràfols, 1942*b*, 42). L'any següent localitzà, després d'una notable tasca de desenrunament efectuada a la cara septentrional del castell de Gironella, una suposada porta romana obrada amb blocs de sorrenca que semblaven aprofitats (Serra-Ràfols, 1943, p. 87-88) (fig. 3).

L'any 1942 publicà una traducció al castellà amb il·lustracions sovint inèdites de l'article de l'*Anuari*, sense afegitons ni noves dades (Serra-Ràfols, 1942*a*, p. 114-135).

FIGURA 2. Sector del portal Rufí del recinte de la Força Vella en l'actualitat. Recordem que fou Serra-Ràfols qui l'identificà i explorà.

FIGURA 3. Estat actual de la porta del castell de Gironella que descobrí Serra-Ràfols. Ara sabem que probablement era la porta de llevant del recinte tetràrquic aprofitada i desplaçada pels constructors carolingis.

JOSEP MARIA NOLLA

Uns quants anys després (Serra-Ràfols, 1967, p. 25 i 45-50), en una síntesi general sobre les fortificacions ibèriques i romanes a Catalunya, el deixeble de Bosch tornava a reflexionar sobre els murs gironins i potser llavors, menys condicionat, més segur, podia opinar amb més llibertat. Sobre la muralla romana de grans blocs de gres continuava pensant que era, com en tants altres llocs, una conseqüència del cop de mà dels francs de vers el 260, que en aquells anys es considerava sense discussions un fet general, de gran abast i ben provat arqueològicament; sobre el mur «ciclopi» de calcària nummulítica, veia factible atorgar-li una datació dins dels primers temps de la conquesta romana.

MÉS ENLLÀ DE SERRA-RÀFOLS. LA SOLUCIÓ (PARCIAL) DEL PROBLEMA

Després dels treballs de Serra-Ràfols es continuà escrivint sobre les muralles antigues de Girona a partir, sempre, dels indicis que l'arqueòleg barceloní havia posat a l'abast dels estudiosos. En general es repetia la cantarella, però de tant en tant veus discordants plantejaven com a versemblant una cronologia romana de les muralles més antigues, especialment després d'haver pogut datar arqueològicament com a romanes les muralles de *Tarraco*.

Només Miquel Oliva, director del Museu Arqueològic Provincial i del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació, continuà aplegant dades noves, en general escadusseres però que acabarien tenint el seu pes en la solució final d'aquest problema (sobretot, Oliva, 1965, p. 89-109; Oliva, 1967, p. 47-48). Fou a través dels treballs arqueològics endegats a Casa Pastors, a redós de Sobreportes (1970-1973), que ell va fer possible trobar el desllorigador que havia de solucionar la qüestió de les muralles de Girona i de retruc el dels orígens de la ciutat, que després altres excavacions s'han encarregat de confirmar (*cf.* Nolla i Casas, 2009).

En efecte, les grans obres d'arranjament d'aquell gran casal urbà, l'Audiència Provincial, feren possible treballs de control arqueològic i, puntualment, excavacions estratigràfiques, entre les quals l'anomenada Cuina, que va permetre explorar l'interior de la torre romana sud-occidental del portal de Sobreportes i un potent paquet estratigràfic directament disposat sobre el sòl natural que es posava en relació directa amb la muralla inicial de la ciutat.

L'estudi d'aquestes excavacions, afegint-hi el de tots els sondeigs i les recuperacions efectuades al clos urbà i les seves proximitats, va permetre una datació sòlida, indiscutible, de les dues muralles més antigues i proposar un marc històric possible a

la fundació de *Gerunda* (Nolla, 1977): hauria estat una fundació *ex nihilo* que s'efectuà durant la tercera dècada del segle I aC, dins del marc general de les guerres sertorianes, on el control absolut del camí, especialment el nord-sud, la via d'Hèrcules, era l'element clau, dotada ja des de l'inici d'unes sòlides muralles d'*opus siliceum*. En època tetràrquica, a l'entorn del 300, els murs defensius foren refets a consciència (Nolla i Nieto, 1979, p. 263-283; Nolla i Casas, p. 2009). Se superava l'estadi que fixà amb les seves recerques Serra-Ràfols. Les muralles, ben datades, deixaven de ser, en elles mateixes, l'únic pol d'interès de l'estudi de la història antiga de Girona. És cert que quedaven qüestions puntuals per resoldre i que en aquest camp hi havia coses moltes per fer, però aquest tema havia de deixar de ser no només únic, sinó central en l'intent de reconstruir la fase històrica inicial d'aquesta ciutat.

MÉS ENLLÀ DE SERRA-RÀFOLS. LA SOLUCIÓ (APARENTMENT) GLOBAL DEL PROBLEMA

D'ençà de 1977 i, sobretot, d'ençà de 1987 s'ha treballat molt a Girona en camps diversos i complementaris, cosa que ha permès aprofundir en la seva història i, particularment, en la història urbana d'època medieval, que de retop ha il·luminat aspectes foscos i aparentment difícils de resoldre sobre l'etapa més reculada. S'ha excavat en llocs fonamentals i s'han obtingut dades, sovint inèdites, que permeten anar omplint un trencaclosques del qual en teníem pràcticament tot el perímetre, però poques peces de l'àrea interna (sobretot, Nolla *et al.*, p. 2008).

Nogensmenys, la gran sorpresa, el *grand tour de force*, allò que ha permès veure la fundació de *Gerunda* com una peça més d'un procés més general però que seguia uns determinats patrons, allò que explica de debò el lloc de la ciutat, havia de venir de fora. L'inici, l'any 1996, de les excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, amb un conveni entre l'Ajuntament i la Universitat de Girona i la col·laboració de la Diputació i el Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, ha permès explorar el jaciment en extensió, del qual destaca el gran *oppidum* que considerem –amb dades, penssem, sòlidament establertes– que fou el lloc anterior de *Gerunda*. En efecte, vers el 76 aC, dins del marc de les guerres sertorianes i amb la voluntat de controlar eficaçment la cruïlla de camins que es creuaven al Congost, l'*imperator* Cn. Pompeu Magne hauria decidit traslladar la ciutat situada sobre el Congost uns pocs quilòmetres cap a migdia, tot cercant una posició infinitament si es tractava de cloure del camí. El nou lloc triat és perfecte, no n'hi ha cap altre amb unes

condicions tan favorables. Des de llavors, per anar de nord a sud (i d'est a oest) s'havia de travessar la ciutat en un indret on l'orografia treballava de valent per fer inexpugnable l'àrea amb poca ajuda (sobre aquestes qüestions, Burch *et al.*, 2000, p. 11-28; Nolla, Palahí i Vivo, cur., 2010). Ara sabem també que aquesta decisió degué afectar l'*oppidum* del Puig de Can Cendra (Bescanó) i, en general, tot el model antic d'ocupació del territori (fig. 4).

POSTIL·LA

El temps de Serra-Ràfols ha passat inexorablement. La seva aportació no és altra cosa que una sòlida baula d'una cadena i, cada cop més, una nota erudita a peu de pàgina. Moltes de les observacions assenyalades no eren correctes i la major part de propostes dibuixades amb més o menys claredat no poden ser considerades. Tant se val. Aquesta és la grandesa de la nostra feina: posar les bases sòlides per al treball futur. Ell ho va fer amb seriositat, rigor i entusiasme des del seu temps i d'acord amb allò que llavors se sabia i s'acceptava. Quedi clar que sense la seva aportació les coses haurien estat més lentes i haurien anat, potser, d'una altra manera.

BIBLIOGRAFIA

- BOSCH GIMPERA, P. (1919). *Prehistòria catalana*. Barcelona.
- BOTET I SISÓ, J. *Provincia de Gerona*. A: CARRERAS CANDI, F. (ed.) (1913). *Geografía General de Catalunya*. Barcelona.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D. (2000). «Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori». *Empúries*, 52, p. 11-28.
- FICK, A. (1930). «Die römischen Stadtmauern von Gerona». *Archäologischer Anzeiger*, p. 266-277.
- MARTORELL I PEÑA, F. (1879). «Acrópolis y recintos fortificados». A: *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, p. 116-121.
- NOLLA, J. M. (1977). *La ciudad romana de Gerunda*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1978). «Serra i Ràfols i el coneixement científic de l'antiga Gerunda». *Revista de Girona*, 84, p. 257-263.

- (1988). «*Gerunda: dels orígens a la fi del món antic*». *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, p. 69-108 (més dues làmines).
- «Girona i Geriò». A: PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M.; VIVÓ, V. (cur.) (2007). *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*. Girona: Ajuntament, p. 25-27. (Història de Girona, 41)
- NOLLA J. M.; CASAS, J. (2009). *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació «Cui-na» de Casa Pastors*. Girona. (Estudis Arqueològics; 8)
- NOLLA, J. M.; NIETO, F. J. (1979). «Acerca de la cronología de la muralla romana tardía de *Gerunda*: la Terra Sigillata Clara de Casa Pastors». *Faventia*, 1, vol. 2, p. 263-283.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J. (cur.) (2010). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCÍA, G.; LLOVERAS, M. J.; CANAL, J. (2008). *Del forum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament. (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica; 8)
- OLIVA, M. (1965). «Recintos fortificados de tipo “ciclópeo” en tierras gerundenses». A: *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona, p. 89-109.
- (1967). «Inventario de los castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona (II)». *Revista de Gerona*, 41, p. 47-62.
- PUIG I CADAFALECH, J. (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1928). *Forma Conventus Taraconensis. I. Baetulo-Blanda*. Barcelona. (Forma Orbis Romani)
- (1927-1931). «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. VIII, p. 69-85 (amb una planta inserida sense numeració).
- (1941). «Las termas romanas de Caldas de Malavella (Gerona)». *Archivo Español de Arqueología*, XIV, p. 304-314.
- (1942a). «El recinto antiguo de Gerona». *Archivo Español de Arqueología*, xv, p. 114-135.
- (1942b). «Excavaciones en Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1941*, núm. II, p. 42.
- (1943). «Excavaciones en las murallas romanas de Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1942*, núm. III, p. 87-88.
- (1967). «Els orígens de les fortificacions». A: *Els castells catalans*. Barcelona, p. 9-56.

JOSEP MARIA NOLLA

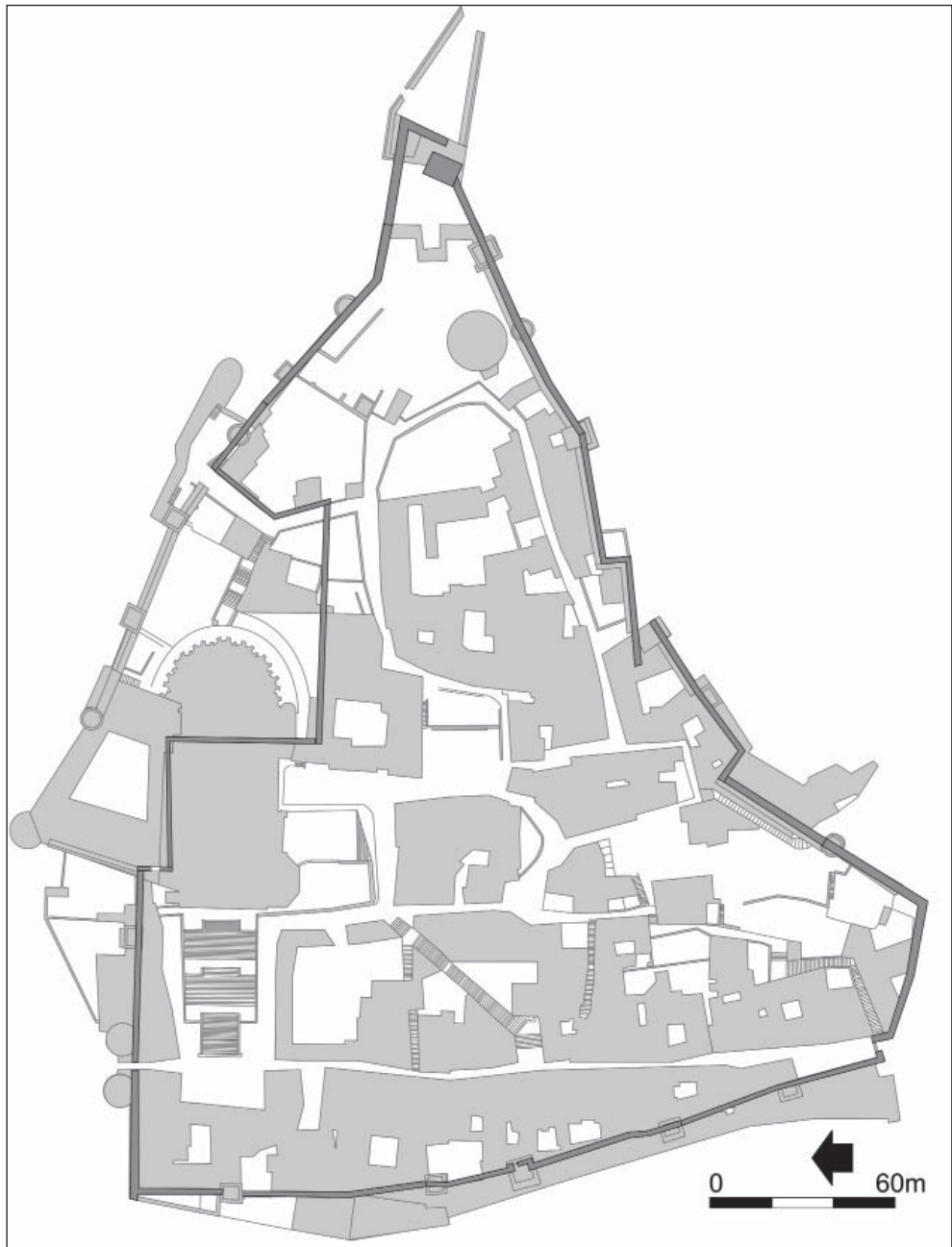

FIGURA 4. Proposta actual del recinte fundacional de *Gerunda* (tercera dècada del segle I aC).